Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-7-24

PRAGMATIC COMMUNICATION FUNCTIONS OF GREETINGS IN TATAR AND UZBEK LINGUOCULTURES

Firuza Ramzilovna Sibgaeva,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
FiruzaRS@mail.ru.

Guli Ibragim kyzy Toirova,
Bukhara State University,
11 M. Ikbol Str., Bukhara, 200114, Uzbekistan,
tugulijon@mail.ru.

The issues of speech etiquette and specific speech expressions frequently become the focus of linguists' attention, as speech etiquette is an integral part of communicative culture. Studying this phenomenon aids in revealing the communication features characterizing representatives of different nationalities and enables us to understand their mindsets. Furthermore, speech etiquette should be addressed when discussing matters related to the establishment and adherence to linguistic norms.

This research focuses on the closely related Turkic languages – Tatar and Uzbek. Despite considerable similarities in vocabulary and grammar between these languages, differences exist in the usage of greeting expressions.

Linguistic research emphasizes the sociolinguistic and methodological approach to evaluating speech etiquette: it identifies key speech expressions, associated with typical communication situations, and reveals their equivalents in other languages. In both Tatar and Uzbek cultures, the fundamental rules of greeting are largely similar. In this case, interrogative phrases are actively employed. Upon meeting, individuals frequently inquire about each other's health and daily life, using the phrases *"Исәнлек, саулыкмы?" ("How is your health?")*, *"Исән-сау гына йөрисезме?" ("Are you alive and well?")* and the like. People greet one another in various forms and manners, wishing each other good morning, good day, success in work, health and well-being. Notably, in Tatar and Uzbek linguocultures, it is customary to inquire not only about the addressee's health but also about the health and well-being of their relatives and close ones, along with invitations to come and see them.

Key words: Tatar language, Uzbek language, greeting phrases, communicative situation, speech etiquette, culture of communication, linguoculturology

Overview

When we study our speech, we come across phrases and forms of etiquette that are often repeated in communicative situations: *"Исәнмесез!" - "Hello!"; "Хәлләрең(-гез) ничек?" - "How are you?"; "Исән-сау йөр" - "Take care"; "Әйт(егез) әле…" - "Please, tell me…"; "Эшләрең(-гез) уң булсын!" - "Best of luck with your future endeavors"*, etc. Everyday communication abounds in repetitions of the same phrases generating many stereotypes, which, in fact, make up speech etiquette. In commonly occurring situations, we tend to rely on established phrases rather than try to create new ones in the course of communication. There are common phrases for expressing greetings, goodbyes, congratulations, wishes, addresses, gratitudes, etc. The most recurring colloquial expressions are usually included in phrasebooks. Speech expressions vary from nation to nation, hence the difference in speech etiquette. It is necessary to study and reveal its features, because it contains complex social information mirrored in language. Characteristics of etiquette phrases include the selection of lexical units and grammatical constructions that correspond to the theme of communication, along with intonational embellishments and the use of non-verbal means. The significance of etiquette phrases and the tone of communication are often influenced not only by the specific words used in an address but also by their intonational embellishments, other linguistic means, communication contexts and interpersonal relationships of interlocutors [1, p. 320].

In Tatar culture, phrases that reflect sincere politeness, humility and decorum encompass greetings, farewells, expressions of gratitude, requests, pleas, advice, congratulations and apologies. These speech etiquette phrases hold a particularly important position in linguistic and cultural studies, especially in the context of teaching foreign languages and learning one's native language.

Communication begins with greetings and concludes with farewells. Thus, greetings and farewells represent significant components of discourse etiquette. Establishing a professional and sincere relationship with an interlocutor starts with a courteous greeting. The choice of greeting often determines the nature of the ensuing conversation. Additionally, it serves to capture the interlocutor's attention. When greeting, the speaker conveys their relationship with the other party—whether it be friendship, a formal relationship, mutual respect, deference, or other forms of interaction.

Literature Review and Methodology

The study of speech etiquette, its specific applications in pragmatic communication, ethical expressions, speech acts and related issues represents one of the pressing topics in linguistic research. In the field of Tatar linguistics, there are very few studies that specifically address the issues of speech etiquette. It is important to highlight research works that examine the culture of speech, correct usage of speech expressions and the application of etiquette forms in teaching Tatar as a foreign language. Notably, the comparative study of speech etiquette issues deepens our understanding and helps identify the mental and linguocultural characteristics unique to particular populations, as well as their universal aspects. When comparing the speech etiquette expressions of Turkic languages, one can reveal a specific national flavor that reflects the way a community thinks and perceives reality. Unfortunately, the usage features characteristic of etiquette expressions, especially when studied comparatively in two languages, have not been sufficiently explored within Tatar linguistics.

The relevance of the proposed scientific article is determined by the study of greetings and the specific features of their usage in both Tatar and Uzbek cultures. This relevance can be attributed to the expansion of intercultural relations, an increasing interest in the daily lives of different peoples, and a desire to understand these dynamics, particularly in connection with the active development of communicative, pragmatic and linguocultural studies.

The proposed article is practically oriented. During the research process, we used the method of analysis, observation, comparison and component analysis.

Discussion

In the field of ethics, two primary trends can be identified. The first pertains to an individual's behavior, attire and related aspects, while the second focuses on speech etiquette. During the communication process, as individuals engage with one another, specific relationships are established. These relationships are reflected in language evolving into a stable system of expressions (such as greetings, apologies, etc.). The collection of these stable relationships is referred to as speech etiquette [2, p. 189].

Etiquette constitutes a component of moral culture. It is associated with notions of civility, culture and politeness. Depending on the etiquette markers

an individual chooses, we assign them a certain moral value. These elements represent significant aspects that form the core component of etiquette [1, p. 321].

In contemporary linguistics, speech etiquette is defined as follows: "Speech etiquette is a system of stable formulas, established by society, for the purpose of initiating speech contact in a tone that corresponds to the social roles and statuses of the interlocutors, thereby facilitating their interpersonal relationships in a specific style, whether formal or informal" [3, p. 88].

When discussing speech etiquette, it is essential to recognize its nature as a speech act. A speech act is an action performed through speech. In every communicative situation, there are systematically organized communicational semantic groups of expressions related to speech etiquette. Based on the works of N. Formanovskaya, the following situational-thematic groups in communication are identified by the scholars F. Safiullina and K. Fathullova: "Addressing and capturing attention", "Greeting", "Making introductions", "Saying farewell", "Apologizing", "Expressing gratitude", "Congratulating", "Wishing well", "Expressing condolences", "Empathizing", "Inviting", "Proposing", "Making requests", "Offering advice", "Expressing consent", "Rejecting questions, requests, and similar inquiries", "Supporting", "Complementing", etc. [4, pp. 70–78]. Scientific-theoretical research indicates that there are numerous forms of verbalizing such etiquette units. All languages exhibit a rich variety of expressions related to inquiries about well-being, apologies and invitations.

Certainly, the issues of speech etiquette and specific speech expressions continually capture the attention of linguists, as speech etiquette is a component of linguistic culture and a part of communicative norms. Studying it aids in revealing the communication features of people representing a particular nation and makes it possible to understand their mindsets. Additionally, when addressing the issues, related to establishing and preserving linguistic norms, speech etiquette should be considered.

In the field of Russian linguistics, the study of speech etiquette, as both a linguistic and social phenomenon, has been conducted by such scholars as A. Akishina, S. Andreeva, S. Vinogradov, G. Grice, E. Zemskaya, M. Kobozeva, K. Smolka, S. Ter-Minasova and N. Formanovskaya, among others.

The works of these authors examine speech etiquette from sociolinguistic and methodological perspectives: they identify the main speech expressions associated with typical communicative situations and clarify their equivalents in other languages. N. Formanovskaya's contributions are particularly significant due to their comprehensive coverage of various problems related to the issues of speech etiquette.

In the works of N. Formanovskaya, significant attention is given to the identification of situational-thematic groups. In her study "Rechevoi etiket i kultura obshcheniya" ("Speech Etiquette and Communication Culture") the number of these groups is delineated as: 1) greeting; 2) addressing people and drawing their attention; 3) introducing people; 4) inviting people to visit; 5) making requests, proposals, giving advice; 6) responding to requests and invitations indicating consent or refusal; 7) agreeing and disagreeing with people's opinions [4, p. 92].

Emphasizing the critical importance of speech etiquette in interpersonal relationships, I. Formanovskaya states that "speech etiquette both reflects a specific portion of the information exchanged during communication and opens doors to interpersonal relationships. Consequently, she categorizes speech expressions subsuming them into three main groups: 1) speech forms that initiate communication (greetings, introductions, addressing people); 2) expressions used in the course of communication; and 3) speech units that conclude communication (farewells).

In Tatar linguistics, there are also several monographic works in this area. Notably, we should highlight A. Abdullin's dissertation titled "Khəzerge tatar ədəbi telendə səiləm ədəbe gyibarələre" ("Literary expressions of speech in the modern Tatar literary language") submitted for the degree of Candidate of Philology in 2006. In this work, the author, relying on the rich linguistic corpus, investigates expressions of apology, praise, greeting and well-wishing, elucidating their lexical-semantic, morphological, stylistic and syntactic characteristics, while demonstrating their multifunctionality [5, p. 200].

A. Abdullin categorizes Tatar ethical expressions subsuming them into the following situational-thematic groups: 1) Greetings (Isənme (sez)! Ni khəlləregez bar?); 2) Respectful addresses (khan, tutash, abystai, khəzrət); 3) Farewells (Sau bul(ygyz)! Isen bul(ygyz)! Khəerle yul!); 4) Expressions of gratitude (Rəkhim itegez! Kulyңnan kuan!);5) Requests (Zinhar əchen! Alla rizalygy

өchen!); 6) Expressions of readiness to fulfill a request (Bik teləp… Bik rəkhətlənep…); 7) Apologies (Gafu it(egez). Riza-bəkhil); 8) Congratulations (Kotly bulsyn! Məbarək bulsyn!); 9) Well-wishes (Ash(larygyz) təmle bulsyn! Avyzyңa bal da mai!); 10) Expressions of drawing attention (Gafu itegez, vakyt kүpme? Rəkhim itep, kertegez əle…); 11) Compliments (Bar ikən igelekle keshelər!); 12) Introductions (Tanysh bulygyz… Tanysh bulyik..); 13) Invitations (Rəkhim itsəgez ide); 14) Offers of hospitality (Ni barynnan җiteshep utyrygyz… Khəzinədə bary belən…); 15) Advice (Olyny oly, kechene keche itərgə kirək); 16) Agreement with what has been said (Nək үze); 17) Words of comfort (Borchylma, Kaigyrma…); 18) Words of sympathy (Ylgən artynnan үlep bulmyi…); 19) Words of joy (Sөenche, sөenche, atygyz kolynlagan) [5, p. 3].

It is essential to specifically highlight the contributions of G. Shaykhieva to the study of Tatar speech etiquette. In her scholarly works, she explores not only the general aspects of speech etiquette but also elaborates on forms of addressing and apologizing as well as the morphological and stylistic characteristics of etiquette words [1, p. 322].

In the field of Tatar linguistics, the fact that doctoral studies are conducted in this area indicates the importance of research in this direction. L. Khisamova’s dissertation titled “Sopostavitel'noe issledovanie verbal'nykh i neverbal'nykh sredstv kommunikatsii tatarskogo i angliiskogo yazykov” (“Comparative study of verbal and non-verbal means of communication in the Tatar and English languages”) (2009) is particularly noteworthy. For the first time in Tatar linguistics, this work has presented a comprehensive typological comparison and communicative-pragmatic analysis of verbal and non-verbal communication means in the Tatar and English language systems. The study focuses on situational-thematic groups related to greetings, introductions, farewells and well-wishes in Tatar and English discourse.

The issues of speech etiquette are also actively researched within Turkic language studies. Such scholars as F. Soltanov (1982), D. Sogdykbekova (1982), K. Gadzhieva (1988), E. Ishbiridin (1998), Z. Salakhova (2004) and A. Kuznetsov (2004) have focused on etiquette expressions in Turkic linguistics. In Uzbek linguistics, A. Muminova examines the problems of speech etiquette in the Uzbek language, elucidating the use of pronouns in singular and plural forms in communication situations involving wishes, parental interactions and relationships between spouses [6, p. 34]. She also highlights the peculiarities in the usage of the same etiquette expressions among different dialect representatives.

M. Mirtodzhiyev’s works investigate speech etiquette, speech culture, communication secrets and the behavioral norms of the Uzbek people in the course of communication, as well as their national and spiritual characteristics [7, p. 69].

H. Khojieva studies the features of teaching speech etiquette formulas to Russian-speaking students. She views speech etiquette units as linguistic elements that denote cultural and lifestyle phenomena. Her research examines the most frequently used phrases in Uzbek speech etiquette and their equivalents in Russian. The findings suggest that by taking into account national-cultural characteristics, we clearer understand the features of Uzbek speech etiquette formulas and their Russian counterparts, thereby aiding Russian-speaking students in forming a comprehensive view of the national linguistic picture of Uzbek culture [8, p. 74].

Thus, it is encouraging to note the increasing number of research works on speech etiquette and its specific situational-thematic groups. However, this is merely the beginning of research efforts within the pragmatic linguistic domain. Investigations of speech etiquette expressions in relation to didactic aspects, linguistic richness and national-cultural characteristics can yield interesting results.

Individuals express greetings in various non-verbal forms. For instance, Tibetans take off their hats with their right hand when greeting and raise their left hand behind their ear while sticking out their tongue. Europeans typically lift their hats and nod slightly. In Japan, greetings are performed with a moderate bow at a slight angle. When encountering their professor in the morning, Japanese students greet him/her with a moderate bow. During daytime encounters, they nod lightly, to which the professor responds with a barely visible nod.

In Tatar culture, one would say *“Khush kildegez! Keregez! Tүrgə үtegez” (“Welcome! Come in! This way, please”),* while an Uzbek would respond with *“Əssəlaməgaləikem! Khush kildegez!”(“Hello! Glad to see you!”)* A notable distinction is that it is impermissible to stand at the door in Tatar culture; rather, one is invited to enter the honored space inside of the home. The etymology of the term “түр” (honored place) most probably is connected to this concept, as it signifies a place reserved for esteemed guests.

Each of us routinely employs phrases such as *“Saumy?”, “Əssəlaməgaləikem!”, “Səlam”, “Ni*

khəllər?" ("How are you?", "Hello!", "Hi", "How are things?"), while making inquiries about health and well-being. The familiarity or unfamiliarity between interlocutors is of significant importance, as it influences the type of relationships established between the interlocutors: friendly, warm, intimate or cold, polite and formal. Such factors as age, social status, education level, etc., also play a critical role. An interlocutor selects specific verbal forms based on these preceding factors.

In Islam, according to the etiquette, the first person to initiate a greeting fulfills a Sunnah act, while the one responding fulfills an obligatory act. In this context, the Qur'an states: *"O believers! If you are offered a gift, respond to the giver with a gift equal to or greater than what you received! Indeed, Allah is All-Seeing of all things. (The gift that is obligatory for every believer is to greet and respond)"* [9]. Responding to a greeting is considered an obligatory act of kifayah. This type of obligation is so important that if a portion of the community fulfills it, the others are absolved from the responsibility of performing this act. However, if no one fulfills this obligation, the responsibility (sin) falls upon the entire community [10]. The Sunnah nature of greeting is also noted in Tatar proverbs. For instance, *Сәүдәдә дуслык юк, сәламдә бурычлык юк,* (*In trade, there is no friendship; in greeting, there is no debt*) [11].

In the 19th century, the scholar, educator and writer Kayum Nasıri made significant contributions to the development of pedagogical culture among the Tatar people. In his work "Kitab-ət-tərbiyə", he compiles one hundred thirteen pieces of advice on ethics and morality. In teachings 106–107, he writes about greetings: "*Сәлам бирсәң, ишеттереп бир, сәлам алсаң, ишеттереп ал. Ягъни сәламне ишеттереп бирмәсәң, гүяки син сәлам бирмәдең, әгәр ишеттереп алмасаң, шулай ук сәламне алмаган кебек буладыр. Әгәр бер кеше дә булмаган бер өйгә барып керсәң дә, сәлам бирү тиеш"* ("When you greet, do it audibly; when you receive a greeting, acknowledge it audibly. That is to say, if you do not greet audibly, it is as if you did not greet at all; similarly, if you do not acknowledge a greeting audibly, it is as if you did not receive it. Even if you enter a house where no one is present, you should still say a greeting") [12, p. 30].

The fundamental rules of greeting among Turkic peoples, including Uzbeks, are largely similar. People greet each other in various forms and through different methods, wishing each other good morning, good day, success in work, health and safety.

In Tatar culture, the main rules for greeting are as follows: a man should be first to greet a woman; a younger person should greet an elder; and an employee should greet their superior first. Men are advised to shake hands with one another, while handshaking for women depends on mutual consent. Offering your right hand when greeting is an ancient custom signifying that you are unarmed. Nowadays, shaking hands symbolizes goodwill and respect. When introducing a man to a woman, it is customary for the woman to extend her hand first. This rule also applies when interacting with elders. In many countries around the world, including Tatars, it has become customary to kiss only the hands of married women. Typically, younger individuals initiate greetings, while men greet women. If a man is significantly older, a woman greets first. When entering a room, regardless of whether the person is a man or a woman, they should greet everyone present first and bid farewell to those remaining last. When multiple people are in a room, greetings begin with the host and then extend to others.

In Uzbek culture, age-related expressions for greeting and bidding farewell play an important role. The Uzbek language has its own formulas for greeting that depend on: 1) the age of the addressee and speaker; 2) the links between the partners: a stranger, an acquaintance, a friend or a relative; 3) the social status of the partners; 4) the context of communication (informal or formal); 5) the gender of the addressee and speaker.

When greeting, people often employ non-verbal means. Tatars may nod slightly or wave their hands while greeting or inquiring about the interlocutor's well-being. It is considered inappropriate to close one's eyes during a greeting. A warm gaze while greeting someone is appropriate; however, an unfriendly or overly serious expression may cause discomfort or confusion for the interlocutor.

Similarly, Uzbeks use several non-verbal gestures related to greeting: a physical touch, handshakes or kissing hands. Typically, younger individuals greet older ones first, especially those who hold higher social status. Young people shake hands with elders, which symbolizes friendship and respect.

While greeting, the custom of smiling and shaking hands with both hands is popular. However, women are not allowed to shake hands, as this is prohibited from a religious standpoint. Typical-

ly, men greet each other by touching bodies, which conveys the meaning of "I respect you". Elderly grandparents greet their grandchildren by kissing them on the eyes, hands or forehead as a sign of affection [8, p. 56].

In the greeting process, there are non-verbal methods among Uzbeks, such as placing the right hand on the chest or placing both palms one on top of the other on one's chest as a neutral form of greeting. Additionally, Uzbek men use a greeting form of placing both hands on their abdomen and slightly bowing their heads when meeting an older and respected person, while standing at the wedding gate to greet guests or when sharing sorrow.

Another unique aspect of Uzbek greetings is the way a bride greets her father-in-law and mother-in-law, as well as relatives on her husband's side. The bride shows respect by bowing and lowering her head when greeting her in-laws. At that moment, they express their wishes saying: "*Baxitli bolingiz!*" ("*Be happy!*"), "*Uzak yashang!*" ("*Live long*!"), and "*Ul tup!*" ("*May you have a son*!") [8, p. 59].

Uzbeks have a strong respectful attitude towards elders. From a young age, children are taught to give way and to show respect towards their parents and older strangers. This attitude is also reflected in language. There is a specific phrase used to greet elders: "*Bardammisiz*?" ("*Are you okay*?")

In the Tatar language, greetings based on words *исән, сау, сәламәт, имин* (*alive, sound, healthy, safety*), are frequently observed. In the Tatar literary language, greeting phrases, constructed in the form of questions, based on words that express health, peace, and security, form a rich synonymic network:

Greetings based on the word "*Саумы*" *(How are you?):* The greeting derived from the word "*Сау*" incorporates the particle "*-мы*," resulting in active expressions of greeting formed by adding verbs to "sau".

Expressions of greeting based on the word "*Исән*": The phrase "*Исәнме(сез)*" *(Are you well?)* is also a rather ancient form. The particle "-*ме*" can be added to "*Исән*", and the second-person plural suffix can be attached. Additionally, the verbs *йөр-, яшә-, тор-* can be combined with "*Исән*".

Greetings with the paired word "*Исән-сау*": The interrogative particle can be attached to each component of the paired word "*исән-сау*", as well as the particle "гына" (*Исән-сау гынамы?),* among others.

Expressions of greeting based on the paired word "*Таза-сау*": This word functions similarly to "*исән-сау*", in different variations used in greetings. The components of the paired word can interchange places: "*саулык-тазалык*".

Greetings based on the word "*Имин*": This word, borrowed from Arabic, conveys such meanings as "safe", "reliable" and "peaceful" [13, p. 159]. It enters inflections like "*исән*" and is used in greetings, although more passively. Examples include: ***Имин*** *генә яшисезме?* ***Иминлекме*** *сездә? (How are you? Are you safe?)*

Greetings with the word "*Сәламәт*": This word also facilitates greetings, with such variations as *Сәламәтлекме? Сәламәтләрме? (Are you well? Is your family healthy?).* Borrowed from Arabic, this term shares roots with "salam" and conveys the meanings "safety", "security" and "health" [13, p. 519].

The paired word "*Сау-сәламәт*": Similar to "*исән-сау*", this term enters inflections and is used in greetings: "*Сау**мы**-сәламәт**ме***?"

Greetings with the phrase "*Ни хәл*" *("How are things?"):* The word "*Хәл*" has evolved from the Arabic term "hāl". In Arabic, this word signifies such meanings as "state", "strength" and "power" [13, p. 647]. The interrogative pronoun "*Ни"* serves as an example of a colloquial greeting in Tatar. In ancient language, this pronoun was used in this way: ***Нә халь,*** *нә хәбәрләр? Сәламәтлекмү?(How are things? Any news? Is everybody in good health?)* [14, p. 62].

Expressions using the interrogative pronoun "*Ничек*": There are phrases with this word to inquire about a person's life, work and mood: "***Ничек*** *соң* ***тормышың? Ничек кәефең?***" *("How is it going? Are you in a good mood?").*

The word "кәеф" in Arabic denotes such meanings as "the state of mind," "well-being," and "health" [13, p. 222]. Expressions of greeting that include this word are also frequently used. The forms of these expressions can vary similarly to those involving life and work nouns: ***Кәефләрең ничек?*** *(Are you in a good mood?)*

The word "хәл" can be used in a similar manner: it may be combined with inflections or plural suffixes: ***Хәлең ничек?*** *(How are you doing?)*

The phrase *"Хәл-әхвәл(ләр) ничек?"("How are things?")* consists of the words "хәл" and "әхвәл", where "әхвәл" represents the plural form of "хәл" [13, p. 750]. This paired term is used in greetings with the interrogative pronouns *"ничек"* and *"ничегрәк"*: *Хәл-әхвәлләр ничегрәк?* This

expression can substitute its components: *хәл-әхвәлләр ничек, ничек хәл-әхвәлләр?*

Greeting expressions can also be constructed based on interrogative sentences. In this case, both the greeting and the inquiry about one's state are performed simultaneously. Another key component includes narrative forms, which can be exemplified as follows: *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сың / -сең?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сың / -сең + соң?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сыз / -сез?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сыз / -сез + соң?, etc.

In recent years, the greeting *"Kak idut dela"* has become increasingly common. Here, the word "эш(ләр)" (work, business) is combined with various forms: *…-ең + барамы; …-ең + барамы + соң; …-егез / -ыгыз + барамы; …-егез / -ыгыз + барамы + соң; …-ләр / -лар + ничек + бара; …-ләр / -лар + ничек + бара + соң; …-ләр / -лар + -ең / -ың + ничек + бара; …-ләр / -лар + -ең / -ың + ничек + бара + соң; …-ләр / -лар + -егез / -ыгыз + ничек + бара; …-ләр / -лар + -егез / -ыгыз + ничек + бара + соң?*

In the Tatar language, passive forms of greeting can be used. For instance, the phrases "*хәлләр әйбәтме*" and "*хәлләр яхшымы*" ("do well").

Additionally, inquiries about one's health can be verbalized using the expressions *"Кәеф әйбәтме"* and *"тормышлар яхшымы" (Are you okay?").* The greeting with the word *"ару"* is more frequently found among the Kereşen Tatars.

As noted by R. Akhmatyanov, the word *ару* signifies the meanings "chistyi" and "zdorovyi", and it is also found in the Mari, Udmurt and Chuvash languages. Etymologically, it traces back to the ancient Turkic term "*арыг*", meaning "cleansed" [15, p. 20]. Consequently, it can be encountered among Muslim Tatars, albeit rarely.

Thus, in the Tatar literary language, greetings based on interrogative sentences constitute the majority of these expressions: *саумы, сау торасыңмы, исәнме, исән генә йөрисезме, исәнме-саумы, таза-сау гына йөрисеңме, иминаман торасызмы, сәламәтме, нихәлләрдә яшисез, эшләр ничек бара, кәефләр ничек, ничек торасыз, хәлләр әйбәтме, арумы, ару ятасызмсы,* etc.

There are cases when greeting expressions, based on interrogative sentences, fulfill a signaling function: *исәнмесез, нихәл, саумы,* etc. These expressions serve merely as indications of attention towards passers-by. Most retain an inquisitive modality and are used as a sign of interest in the interlocutor laying a greater emphasis on respectful engagement.

"Ассалому алайкум!" ("How do you do?") is a literary neutral greeting in Uzbek. In response to this phrase, *"Валайкум салом!"("Same to you!")* is used. Prior to the establishment of the Soviet power, the greeting expression exchanged by Uzbeks and Tatars was *"Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ"* and *"Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу баракотуҳ,"* with the forms of response being *"Валайкум ассалом!"* and *"Валайкумусссалом ва раҳматуллоҳу ва баракотуҳ!"* Currently, these expressions are actively used only by religious figures.

The greeting expression *"Ассалом" ("Hello!")* has several variants that are used with younger individuals or relatives: *"Салом!"* (among youth), *"Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ!"* (with elderly individuals), and *"Саломатмисизлар!"* (addressing multiple elderly individuals). The suffix *"сиз"* serves as an indicator of politeness and is used in all etiquette-related addresses directed at another person.

The choice of a greeting expression depends on whether the participants in the communication are familiar with each other. If they are not acquainted, the greeting primarily depends on the age of the addressee: with peers or older individuals, one would say *"Ассалому алайкум!"* (to a male) or *"Салометсизми!" ("Are you well?")*, while younger interlocutors would be greeted with *"Салометсинми!"* or simply *"Салом!"*

In instances where the participants are familiar, friends, acquaintances or relatives greet each other with *"Салом!" ("Сәлам!", "Исәнме!"), "Ҳелло!", "Привет!", "Салют!", "Қалай?", "Михдай!", "Гап йўқ"* and *"Ништяк."*

The use of greeting formulas is related to everyday or formal communication. Formal greetings, as a rule, serve as a ritual element of communication. Greeting forms such as *"Ассалом, ханымлар билан жаноблар!*" ("Hello, ladies and gentlemen!") are employed under formal communication conditions.

The choice of a greeting expression is dependent on the gender of the participants in the conversation: only men greet with *"Ассалому алайкум!"* and only men respond to this greeting with *"Валайкум ассалом!"* When greeting with *"Яхшимисиз?"* ("*Are you okay?"),* men shake each other's hands. Women, on the other hand, greet each other with "*Омонмисиз*?" (*"Are you feeling well?").*

When a man and a woman are at a distance from each other, they greet one another with *"Тинч*

ўтирибсизларми?"(Is your life healthy and prosperous?").

In Uzbek expressions, greetings also inquire about the health of the interlocutor. Phrases like *"Саломатмисизларми?"* (*"Are you (plural) healthy?"), "Саломатмисин?" ("Are you healthy"), "Яхшимисиз?"* and *"Сау-саломатсизми?" ("Are you safe? How are you doing?")* are based on the words that denote health, such as *салом* (*healthy, safe*) and *сау* (*healthy*). Simultaneously, in Uzbek linguistic culture, it is customary to inquire not only about the health of the addressee but also about the health of their relatives and loved ones. A pleasant response to such greetings includes phrases like *"Яхши" (Good), "Алҳамдуллуоҳ" (Praise be to Allah!), "Худога шукур!" (Thank God!), "Шукур" (Thank you), "Раҳмат" (Thank you), "Яхши" ("яхшы, рәхмәт"), and "Гап йўқ" ("No questions")* [16, p. 27].

The Uzbek language also includes greeting formulas *"Хайрли тонг!" ("Good morning!"), "Хайрли кун!" ("Good afternoon!"), "Хайрли кеч!" ("Good evening", and "Хайрли тун!" ("Good night").* Their use emphasizes a respectful attitude towards the addressee; such greetings can be heard among colleagues and are commonly used when interacting with superiors. Furthermore, employees also respond in kind.

Conclusion

In conclusion, the fundamental principles of greeting in the communication culture of the Tatar and Uzbek peoples are largely similar. Among greeting expressions, interrogative sentences occupy a significant place. When meeting, individuals inquire about each other's health and daily lives with such questions as "*Исәнлек, саулыкмы*?" (*"Is everything well?")* and "*Исән-сау гына йөрисезме*?" *("Are you doing well?").*

As a commonplace phenomenon in human life, people greet each other in various forms and through different methods, wishing one another a good morning, a good day, success at work, health and safety. In the Uzbek language, greetings also intertwine with inquiries about one's condition and health, as well as invitations to visit. Simultaneously, it is customary in Uzbek linguistic culture to inquire not only about the addressee's health but also about the health of their relatives and loved ones.

In the communication culture of the Tatar and Uzbek peoples, a diverse array of phrases, related to greeting and salutations, is used. Greeting expressions often include inquiries about health, calls to attention and invitations. The Tatar language features a rich synoptic array of phrases for asking about one's condition of health: *саумы* (how are you?), *исәнме* (are you well?), *исәнлек-саулыкмы* (is your health good?), *таза-саумы* (are you healthy?), *ни хәлләр* (what's the news?), *нихәл* (how's it going?), *кәефләр ничек* (how are your spirits?), among others.

Expressing good wishes while greeting is a cherished characteristic of interactions among the Tatar and Uzbek peoples. Reciprocal greeting phrases such as "*әссәламәгаләйкүм*" (*"peace be upon you")* and "*вәгаләйкемәссәлам*" (*"and upon you be peace")* have been integrated into the Tatar language over many years since the period when the Tatar people converted to Islam. In everyday interactions, when interlocutors are well acquainted, one may initiate conversation with "*Сәлам*" ("*Hello*").

The use of borrowed expressions from Russian or European languages such as *"Privet"* ("Hi") or *"Salut"* ("salute") is rarely observed. Greetings, expressing good wishes, may also be influenced by time intervals and the time of day.

Individuals who have not met for a long time might joyfully greet each other with the expressions like "*Сине күрергә шатмын*!" (*"I am glad to see you!")*, "*Менә нинди очрашу*" (*"What a meeting!")*, "*Нинди көтелмәгән хәл*!" *("What a surprise!")*, "*Менә шулай очрашу!*" *("What a meeting!")*, "*Мин кемне күрәм*!" *("If it isn't you!")*, "*Нинди язмышлар ташлады*?" ("What good wind brings you here?"), or "*Күрешмәгәнгә биш былтыр*!" *("It's been five years since I saw you last!").* There is also a tradition to greet people coming out of the bath house with "*Җиңел пар белән!" ("Enjoy your bath*!")

In the Uzbek language, greeting expressions are also widely used: *"Саломатмисизларми?"* (*"Are you healthy?")*, "*Саломатмисин*?" *("Are you well?")*, "*Яхшимисиз*?" *("How are you?")*, "*Сау-саломатсизми*?" *("How are you doing?")*, etc.

The expressions of good wishes that relate to time intervals and parts of the day are characteristic of the Kazakh language: *"Хайрли тонг!" ("Good morning!"), "Хайрли кун!" ("Good day!"), "Хайрли кеч!*" *("Good evening!"),* and "*Хайрли тун*!" *("Good night!")* are commonly used.

Research indicates that greetings often involve various non-verbal cues and gestures. When greeting, Tatars employ nodding, handshaking and embracing.

Semantically, greeting expressions convey meanings related to inquiries about health and the expression of good wishes. These meanings underpin the essence of greetings and salutations. Furthermore, greetings are associated with other speech acts such as addressing someone, introducing oneself, inquiring about health, inviting others for a visit and demonstrating hospitality.

In the Tatar and Uzbek linguocultural contexts, it is possible to delineate the communicative-pragmatic patterns of the greeting act: greeting + addressing; greeting + introduction; greeting + inquiring about health and well-being; greeting + invitation, demonstrating hospitality; salutation + offering; greeting + congratulations, wishes; greeting + requesting permission; greeting + asking questions; greeting + expressing gratitude; greeting + making a request; greeting + praying.

The comparative study of etiquette expressions among related peoples represents one of the leading trends in contemporary communicative linguistics. Such research aids in identifying the commonalities and differences in communication among these nations, uncovering the features involved in the formation of spoken language. This type of research is still in its nascent stage, and we anticipate that future studies will encompass materials from various languages.

The research is being conducted within the framework of the FPSP-2/24 theme.

References

1. Shəikhieva, G. M. (2002). *Syz'yasalyshy həm søiləm ədəbe* [Word Formation and Speech Culture]. Problemy slovoobrazovaniya v tyurkskikh yazykakh. Pp. 319–323. Kazan, Fikir. (In Russian)

2. Safiullina, F. S., Fatkhullova, K. S. (1999). *Tatarskii rechevoi ehtiket* [Tatar Speech Etiquette]. Tatarskii yazyk: Intensivnyi kurs. 37 p. Kazan', Khəter. (In Russian, in Tatar)

3. *Lingvisticheskii ehntsiklopedicheskii slovar'* (1990) [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. Gl. red. V. N. Yartsova. 413 p. Moscow, Sovetskaya ehntsiklopediya. (In Russian)

4. Formanovskaya, N. I. (1997). *Rechevoi ehtiket i kul'tura obshcheniya* [Speech Etiquette and Communication Culture]. 128 p. Moscow, Russkii yazyk. (In Russian)

5. Abdullin, A. A. (2006). *Ehticheskie vyrazheniya v sovremennom tatarskom literaturnom yazyke: dis. ... kand. filol. nauk* [Ethical Expressions in Modern Tatar Literary Language: Ph.D. Thesis]. Kazan, 200 p. (In Russian)

6. Muminova, A. A. (2015). *Uzbekskii rechevoi ehtiket: sen (ty), siz (vy, vy)* [Uzbek Speech Etiquette: Sen (You), Siz (You)]. Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika. No. 3, pp. 34–40. (In Russian)

7. Mirtozhiev, M., Maҳmudov, N. (1992). *Til va madaniyat* [Language and Culture]. 128 p. Toshkent, Ўzbekiston. (In Uzbek)

8. Ҳozhieva, Ҳ. Ya. (2001). *Ўzbek tilida ҳurmat maidoni va uning lisonii-nutқii khususiyati: Filol. fan. nomz. ... diss.* [The Field of Respect in the Uzbek Language and Its Linguistic-Speech Characteristics: Ph.D. Thesis]. Samarkand, 168 p. (In Uzbek)

9. *"Nisa (Khatynnar)" syrəse, 86 nchy ayat'"* ["Women", Verse 86]. URL: http://dumrt.ru/articles/mm-islam/mm-islam_5141.html. (In Uzbek)

10. https://tt.wikipedia.org/wiki

11. https://abishevaalena.ru/?page_id=488

12. Nasyiri, K. (1992). *Kitab-ət-tərbiya* [A Book about Education]. 144 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

13. Məkhmytov, M. I., Khəmzin, K. Z., Səifullin, G. Sh. (1993). *Garəpchə-tatarcha-ruscha alynmalar syzlege (tatar ədəbiyatynda kullanylgan garəp həm farsy syzləre) 2 t.* [Dictionary of Arabic-Tatar-Russian Borrowings. (Arabic and Persian Words Used in Tatar Literature)]. 786 p. Kazan, Iman. (In Tatar)

14. Bigiev, Z. (1991). *Zur gønahlar* [Great Sins]. 228 p. Kazan, Tat. kit. nəshr. (In Tatar)

15. Əkhmət'yanov, R. R. (2001). *Tatar teleneң kyskacha tarikhi-ehtimologik syzlege* [A Brief Historical-Etymological Dictionary of the Tatar Language]. 272 p. Kazan: Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

16. Toirova, G. I. (2009). *Nutқii muloқotning pragmatik taҳlilida sistema tushunchasi* [The Concept of System in the Pragmatic Analysis of Verbal Communication]. Filologiya masalalari. No. 1, pp. 26–31. Toshkent, ЎZDZHTI. (In Uzbek)

ТАТАР ҺӘМ ҮЗБӘК ЛИНГВОМӘДӘНИЯТЕНДӘ СӘЛАМЛӘҮ ГЫЙБАРӘЛӘРЕНЕҢ КОММУНИКАТИВ-ПРАГМАТИК КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Фирүзә Рәмзил кызы Сибгаева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
FiruzaRS@mail.ru

Гули Ибраһим кызы Тоирова,
Бохара дәүләт университеты,
Үзбәкстан, 200114, Бохара ш., М.Икбола ур., 11 нче йорт,
tugulijon@mail.ru

Әлеге фәнни мәкалә мәдәниятара коммуникация, коммуникатив лингвистика теорияләре юнәлешендә башкарылды. Тикшеренү объекты – татар һәм үзбәк телләрендә сәламләү гыйбарәләре, аларның прагмалингвистик үзенчәлекләре тикшеренү предметы булып тора.

Мәкаләдә татар һәм үзбәк телләрендәге сәламләү фрмаларының чагыштырма анализ нәтиҗәләре китерелә. Фәнни хезмәттә тел, сөйләм, коммуникатив аерымлыклар һәм охшашлыклар, милли аң үзенчәлекләре ачыкланды. Тәкъдим ителә торган мәкалә гамәли юнәлештә.

Тикшеренү барышында анализ, күзәтү, чагыштыру, компонентлы анализ методлары һәм алымнары кулланылды.

Төп төшенчәләр: татар теле, үзбәк теле, сәламләү гыйбарәләре, мәдәниятләр диалогы, аралашу мәдәнияте, лингвомәдәният

Кереш

Сөйләмебезгә игътибар итсәк, аралашу ситуацияләрендә еш кабатлана торган гыйбарәләр, этикет формалары белән очрашабыз: *«Исәнмесез!»; «Хәлләрең(-гез) ничек?»; «Исән-сау йөр»; «Әйт(егез) әле…»; «Эшләрең(-гез) уң булсын!»* һ.б. Көнкүрештә аралашу, бер үк фразаларның күп кабатлануы стереотиплар күплеген китереп чыгара. Нәкъ менә шулар сөйләм әдәбен тәшкил итә дә. Еш кабатлана торган ситуацияләрдә, аралашканда, өр-яңа фразалар төзеп тормыйбыз, әзер гыйбарәләрне файдаланабыз. Исәнләшү, саубуллашу, котлау, теләкләр, мөрәҗәгать, рәхмәт белдерү һ.б. төрле темаларга караган аралашу гыйбарәләре була. Аларның көндәлек кулланылышта иң еш очрый торганнары сөйләүлекләргә кертелә. Сөйләм гыйбарәләре төрле халыкта төрлечә. Һәр халыкның үзенчәлекле сөйләм әдәбе була. Аны өйрәнергә, үзенчәлекләрен ачарга кирәк, чөнки сөйләм әдәбендә телдә чагылыш тапкан катлаулы социаль мәгълүмат ята.

Этикет гыйбарәләре аралашу темасына туры килә торган лексик берәмлекләр һәм грамматик конструкцияләр сайлау, интонацион бизәлеш, вербаль булмаган чаралар белән ярашып кулланыла. Этикет гыйбарәләренең мәгънәсе һәм аралашу тоны күп вакытта мөрәҗәгать итүдә кулланылган сүзләргә генә түгел, ә аның интонацион бизәлешенә һәм башка тел чаралары, аралашу шартлары, әңгәмәдәшләрнең үзара мөнәсәбәтләре белән дә бәйле [1, б. 320].

Татар халкында ихлас итагатьлелекне, кече күңеллелекне, әдәплелекне чагылдырган сүзләргә сәлам бирү, саубуллашу, рәхмәт әйтү, үтенү, гозерләү, киңәш-табыш итү, котлау, гафу үтенү һ.б. сөйләм гыйбарәләре дә керә. Сөйләм әдәбе гыйбарәләре лингвомәдәнияттә, телне чит тел буларак өйрәткәндә дә, туган телне өйрәнгәндә дә, аеруча әһәмиятле урын алып тора.

Аралашу исәнләшүдән башлана, саубуллашу белән тәгәлләнә. Димәк, *исәнләшү һәм саубуллашу гыйбарәләре* – сөйләм әдәбенең әһәмиятле өлешләреннән берсе. Әңгәмәдәш белән эшлекле, ихлас мөнәсәбәт урнаштыру аның белән итагатьле исәнләшүдән башлана. Исәнләшү гыйбарәсен сайлау күп очракта әңгәмәнең нинди булачагын хәл итә. Шуның белән бергә ул әңгәмәдәшнең игътибарын үзенә җәлеп итү өчен дә кулланыла. Сөйләүче, исәнләшкәндә, аңа үзенең мөнәсәбәтен (дуслык, рәсми мөнәсәбәт, бер-береңне ихтирам итү, олылау һәм башка мөнәсәбәтләрне) белдерә.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Сөйләм әдәбе, аның аерым коммуникатив-прагматик кулланылышы, этик гыйбарәләр, сөйләм актлары һ.б. мәсьәләләр тел белемендә өйрәнергә кирәкле актуаль мәсьәләләрнең берсе. Татар тел гыйлемендә сөйләм әдәбе мәсьәләләрен махсус рәвештә өйрәнгән хезмәтләр бик аз. Бу юнәлештә дөнья күргән сөйләм мәдәнияте, сөйләм гыйбарәләрен гамәли яктан дөрес куллану, чит тел буларак, татар телен өйрәтүдә этикет формаларын куллануга мөнәсәбәтле фәнни хезмәтләрне билгеләп үтәргә кирәк. Шунысы әһәмиятле: сөйләм әдәбе мәсьәләләрен чагыштырма планда өйрәнү, тикшерүне тагын да тирәнәйтә, теге яки бу халыкка хас менталь, лингвомәдәни үзенчәлекләрне, уникалий һәм универсалийларны билгеләргә ярдәм итә. Төрки телләрнең сөйләм әдәбе гыйбарәләрен чагыштырып өйрәнгәндә, аралашу чараларына әлеге халыкның фикерләү, чынбарлыкны кабул итүен чагылдыра торган билгеле бер милли колорит өстәлүен ачыкларга мөмкин. Этикет гыйбарәләренең кулланылыш үзенчәлекләре, бигрәк тә бу мәсьәләне ике тел мисалында чагыштырып өйрәнү – кызганыч, татар тел гыйлемендә өйрәнелмәгән мәсьәлә.

Безнең тарафтан тәкъдим ителә торган фәнни мәкаләнең актуальлеген татар һәм үзбәк халкында сәламләү, аңа бәйле гыйбарәләрнең кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнү мәсьәләсе билгели. Моның сәбәпләрен милләтара бәйләнешләрнең киңәюе, төрле халыкларның милли көнкүреше белән кызыксыну арту һәм моны аңларга омтылу, бигрәк тә коммуникатив, прагматик һәм лингвомәдәният фәненең актив үсеш алуы белән бәйләп аңлатырга мөмкин.

Тәкъдим ителә торган мәкалә гамәли юнәлештә. Тикшеренү барышында анализ, күзәтү, чагыштыру, компонентлы анализ методлары һәм алымнары кулланылды.

Фикер алышу

Этика фәнендә ике юнәлеш билгеләнә. Беренчесе – кешенең үз-үзен тотуы, киенүе һ.б., икенчесе – сөйләм әдәбе. Аралашу процессында, кешеләр белән бәйләнешкә кергәндә, билгеле бер мөнәсәбәтләр урнаша. Бу мөнәсәбәтләр телдә дә чагылыш таба һәм алар тотрыклы тәгъбирләр системасына әйләнеп киткән (танышу, гафу үтенү һ.б.). Шушы тотрыклы мөнәсәбәтләрнең җыелмасы сөйләм әдәбе дип атала [2, б. 189].

Этикет – әхлак культурасының бер өлеше. Ул зыялылык, мәдәниятле һәм әдәпле булу белән ассоциацияләнә. Кешенең нинди этикет билгеләрен сайлавына карап, без аңа әхлакый бәя бирәбез. Болар – этикетның төп эчтәлеген хасил итә торган әһәмиятле яклар [1, б. 321].

Хәзерге тел белемендә сөйләм әдәбенә түбәндәге билгеләмә бирелә: «Сөйләм әдәбе ул – аралашуны әңгәмәдәшләрнең иҗтимагый рольләренә, социаль статусларына туры китереп, аларның үзара мөнәсәбәтләренә бәйле сайланган тональлектә, билгеле бер стильдә, рәсми яки рәсми булмаган шартларда дәвам иттерү максаты белән сөйләм контакты урнаштыру өчен җәмгыять тарафыннан билгеләнгән тотрыклы формулалар системасы» [3, б. 88].

Сөйләм әдәбе турында сүз алып барганда, аның сөйләм акты булуын истә тотарга кирәк. Сөйләм акты – сөйләм ярдәмендә гамәл башкарылу. Аралашу ситуацияләренең һәркайсында сөйләм әдәбенә караган гыйбарәләрнең системалы оешкан коммуникатив-мәгънәви төркемнәре бар. Н.И. Формановская хезмәтләренә нигезләнеп, Ф.С. Сафиуллина, К.С. Фәтхуллова һ.б. галимнәр аралашуда түбәндәге ситуатив-тематик төркемнәрне аерып күрсәтәләр: «Мөрәҗәгать һәм игътибарны җәлеп итү», «Сәламләү», «Танышу», «Саубуллашу», «Гафу үтенү», «Рәхмәт белдерү», «Котлау», «Теләкләр», «Кайгы уртаклашу», «Кеше хәленә керү», «Чакыру», «Тәкъдимнәр», «Үтенеч белдерү», «Киңәш бирү», «Ризалык белдерү», «Сорау, үтенеч һәм башка шундыйларны кире кагу», «Хуплау», «Комплимент» һ.б. [4, б. 70–78]. Фәнни-теоретик тикшеренүләрдән күренгәнчә, андый төркемнәрнең, аларны белдерү формаларының шактый күп булуын күрергә була. Барлык телләр сөйләм әдәбе хәл-әхвәл сорашу, гафу үтенү, чакыру гыйбарәләренә бик бай.

Әлбәттә, сөйләм әдәбе мәсьәләләре, аерым сөйләм гыйбарәләре телчеләрнең игътибарын һәрдаим җәлеп итә, чөнки сөйләм әдәбе – лингвомәдәниятнең, сөйләм әдәбенең бер өлеше. Аны өйрәнү билгеле бер милләт вәкиле аралашуының үзенчәлекләрен ачарга, менталитетын аңларга ярдәм итә. Шуның белән бергә сөйләм әдәбе тел нормаларын урнаштыру, аларны саклау юнәлешендәге мәсьәләләрне яктыртканда да, телгә алынырга тиеш.

Рус теле гыйлемендә сөйләм әдәбен лингвистик һәм социаль күренеш буларак өйрәнүгә А.А. Акишина, С.В. Андреева, С.И. Виноградов, Г.П. Грайс, Е.А. Земская, М.А. Кобозева, К. Смолка, С.Г. Тер-Минасова, Н.И. Формановская һ.б. галимнәрнең хезмәтләре багышланган.

Алда аталган авторларның хезмәтләрендә сөйләм әдәбе социолингвистик һәм методологик яктан карала: типик аралашу ситуацияләре белән бәйле булган төп сөйләм гыйбарәләре билгеләнә һәм аларның башка телләрдәге эквивалентлары ачыклана. Сөйләм әдәбе мәсьәләләрен яктыртуда күп төрле проблемаларны колачлап алуы белән Н.И. Формановская хезмәтләре аеруча зур әһәмияткә ия.

Н.И. Формановская хезмәтләрендә ситуатив-тематик төркемнәрне билгеләүгә зур игътибар бирелә. «Речевой этикет и культура общения» хезмәтендә әлеге төркемнәрнең саны 15 итеп билгеләнә: 1) сәламләү; 2) мөрәҗәгать итү, игътибар җәлеп итү; 3) танышу; 4) чакыру; 5) үтенеч, киңәш, тәкъдим; 6) үтенечкә һәм чакыруга җавап итеп ризалык һәм кире кагу; 7) фикер белән ризалык һәм килешмәү [4, б. 92].

Сөйләм әдәбенең кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрдә гаять әһәмиятле булуын ассызыклап, Н.И. Формановская «сөйләм әдәбе аралашу вакытында без алмаша торган мәгълүматның махсус өлешен генә чагылдырып калмый, кешеләрнең бер-берсе белән мөнәсәбәтләренә “ишек ача”» дип билгели. Шуңа бәйле сөйләм гыйбарәләрен төп 3 төркемгә бүлә: 1) аралашуны башлап җибәрә торган сөйләм формалары (сәламләү, танышу, мөрәҗәгать итү); 2) аралашу дәвамында кулланыла торган гыйбарәләр; 3) аралашуны тәмамлый торган сөйләм берәмлекләре (хушлашу-саубуллашу).

Татар теле белемендә дә бу юнәлештә монографик хезмәтләр шактый. А.А. Абдуллинның «Хәзерге татар әдәби телендә сөйләм әдәбе гыйбарәләре» исемле филология фәннәре кандидаты гыйльми дәрәҗәсен алу өчен язылган диссертациясен (2006) билгеләп үтәргә кирәк. Бу хезмәттә автор, бай тел материалына таянып, гафу үтенү, кешене мактау, исәнләшү, яхшы теләк гыйбарәләрен тикшерә, аларның лексик-семантик, морфологик, стилистик, синтаксик үзенчәлекләрен ачыклый, күп кенә гыйбарәләрнең күп функцияле булуын исбатлый [5, б. 200].

А.А. Абдуллин татар телендәге этик гыйбарәләрне ситуатив-тематик төркемнәргә бүлә: 1) Сәламләү (Исәнме (сез)! Ни хәлләрегез бар?); 2) Ихтирамлы мөрәҗәгать (ханым, туташ, абыстай, хәзрәт); 3) Саубуллашу (Сау бул(ыгыз)! Исән бул(ыгыз)! Хәерле юл!); 4) Рәхмәт белдерү (Рәхим итегез! Кулыңнан куан!); 5) Үтенеч (Зинһар өчен! Алла ризалыгы өчен!); 6) Үтенечне үтәүгә әзерлек (Бик теләп… Бик рәхәтләнеп…); 7) Гафу үтенү (Гафу ит(егез). Риза-бәхил); 8) Котлау (Котлы булсын! Мөбарәк булсын!); 9) Теләк (Аш(лар)ыгыз тәмле булсын! Авызыңа бал да май!); 10) Игътибар җәлеп итү (Гафу итегез, вакыт күпме? Рәхим итеп, кертегез әле…); 11) Мактау (Бар икән игелекле кешеләр!); 12) Танышу (Таныш булыгыз… Таныш булыйк..); 13) Чакыру (Рәхим итсәгез иде); 14) Сыйлау (Ни барыннан җитешеп утырыгыз… Хәзинәдә бары белән…); 15) Киңәш бирү (Олыны олы, кечене кече итәргә кирәк); 16) Әйтелгәннәр белән килешү (Нәкъ үзе!); 17) Тынычландыру (Борчылма, Кайгырма…); 18) Кешенең кайгысын уртаклашу (Үлгән артыннан үлеп булмый…); 19) Шатлыклы хәбәр (Сөенче, сөенче, атыгыз колынлаган) [5, б. 3].

Татар сөйләм әдәбен өйрәнүдә Г.М. Шәйхиева эшчәнлеген аерым билгеләп үтәргә кирәк. Ул үзенең фәнни хезмәтләрендә сөйләм әдәбенең гомуми аспектларын өйрәнү белән беррәттән, эндәшү, гафу үтенү формаларын, этикет сүзләрнең морфологик һәм стилистик үзенчәлекләрен яктырта [1, б. 322].

Татар тел гыйлемендә бу өлкәгә караган кандидатлык диссертацияләре язылу да бу юнәлештә эзләнүләрнең җитди булуын күрсәтә. Л. А. Хисамованың «Сопоставительное исследование вербальных и невербальных средств коммуникации татарского и английского языков» (2009) диссертациясе аеруча игътибарга лаек. Хезмәттә татар тел гыйлемендә беренче тапкыр татар һәм инглиз теле системаларындагы вербаль һәм вербаль булмаган аралашу чараларына комплекслы типологик чагыштырма һәм коммуникатив-прагматик анализ ясала. Хезмәттә тикшерү объекты итеп татар һәм инглиз сөйләмендә сәламләү, танышу, саубуллашу һәм теләк ситуатив-тематик төркемнәре алына.

Сөйләм әдәбе мәсьәләләре төрки телләрдә дә актив рәвештә тикшерелә. Төрки тел белемендә Ф.Ф. Солтанов (1982), Д. Согдыкбекова (1982), К.Э. Гаджиева (1988), Э.Ф. Ишбирдин (1998), З.И. Сәләхова (2004),

А.В. Кузнецов (2004) һ.б. галимнәр этикет гыйбарәләренә игътибар итәләр.

Үзбәк тел гыйлемендә А.А. Муминова үзбәк теленең сөйләм әдәбе проблемаларын тикшерә һәм зат алмашлыгын берлек һәм күплек санда кулланып, теләкләр, ата-аналар һәм балалар, ир белән хатын арасындагы һ.б. аралашканда, сөйләм ситуацияләрендә аларны куллану үзенчәлекләрен ачыклый [6, б. 34]. Шулай ук, бер үк этикет гыйбарәләренең төрле диалект вәкилләрендә кулланылыш аерымлыкларын да күрсәтә.

М. Миртожиевның хезмәтләрендә сөйләм әдәбе, сөйләм культурасы, аралашу серләре, үзбәк халкының аралашу барышында үзүзләрен тоту тәртибе, милли, рухи үзенчәлекләр өйрәнелә [7, б. 69].

Х.А. Хожиева рус телле укучыларны сөйләм әдәбе формулаларына өйрәтүнең үзенчәлекләрен өйрәнә. Сөйләм әдәбе берәмлекләрен мәдәният, яшәү рәвеше кебек күренешләрне билгеләүче тел берәмлекләре буларак карый. Үзбәк теленең сөйләм әдәбендә иң күп кулланыла торган гыйбарәләрне һәм аларның рус телендәге тәңгәллеген тикшерә. Тикшеренү нәтиҗәләре, милли-мәдәни үзенчәлекләрне исәпкә алып, үзбәк теленең сөйләм әдәбе формулаларының үзенчәлекләрен һәм аларның рус телендәге тәңгәллеген күрергә мөмкинлек бирә һәм рус телле укучыларда үзбәк халкы дөньясының милли тел картинасы турында тулы күзаллау формалаштыруга ярдәм итә, ди галимә [8, б. 74].

Шул рәвешле, сөйләм әдәбен һәм аның билгеле бер ситуатив-тематик төркемнәрен өйрәнүгә багышланган фәнни хезмәтләр булуы куанычлы, алар һәрдаим басылып тора. Шулай да бу әле прагмалингвистик юнәлештәге хезмәтләрнең, тикшеренүләрнең башлангычы гына. Сөйләм әдәбе гыйбарәләрен тәрбияви яктан, тел байлыгы, милли-мәдәни үзенчәлекләренә бәйләнештә өйрәнү кызыклы нәтиҗәләргә килергә ярдәм итә.

Кешеләр сәламне күптөрле формаларда бирә алалар. Мәсәлән, тибетлылар исәнләшкәндә, баш киемнәрен уң кул белән сала. Сул кулны колак артына күтәреп куя, өстәвенә телен дә чыгара. Европалылар, гадәттә, эшләпәсен күтәреп, җиңелчә баш ию белән чикләнә. Японнарда сәлам бирү башны уртача түбәнлектә һәм җиңелчә түбән иеп башкарыла. Иртә белән профессорын күргәч, япон студенты аңа уртача гына баш иеп сәлам бирә. Көндез очрашканда, җиңелчә генә баш ия. Профессор студентка сизелер-сизелмәс кенә баш кагып җавап бирә.

Татар *«Хуш килдегез! Керегез! Түргә үтегез!»* дисә, үзбәк «*Әссәламегаләйкүм! Хуш килдегез!»* дип әйтә. Үзенчәлек – татар телендә ишек төбендә торырга ярамый, өйнең түренә – мактаулы җиргә үтәргә тәкъдим ясала. *Түрә* дигән сүзнең этимологиясе дә *түр* сүзе белән бәйле булырга тиеш. Чөнки ул кадерле кунак һәм аның урыны һәрвакыт түрдә була.

Һәрберебез исәнлек-саулык сорашуда гамәлгә кергән «*Саумы?», «Әссәламегаләйкүм!», «Сәлам», «Ни хәлләр*?*»* кебек сүзләрне көн дә урынлы һәм белеп куллана. Әңгәмәдәш таныш булу-булмау бик әһәмиятле. Шуңа карап дусларча, җылы, интим мөнәсәбәтләр яисә салкын, әдәпле, рәсми мөнәсәбәтләр урнаша. Кешенең яше, иҗтимагый статусы, белем дәрәҗәсе һ.б. факторлар да гаять әһәмиятле. Әңгәмәдәш теге яки бу кешегә алдагы факторларга бәйле рәвештә теге яки бу форманы сайлый.

Динебездә исәнләшү тәртибе беренче булып сәламләгән кеше сөннәт гамәлен үтәсә, җавап кайтарганы өстендәге фарызны үтәгән була. Бу мәсьәләдә Коръәни-Кәримдә болай диелә: «*И мөэминнәр! Әгәр сезгә берәүдән бүләк бирелсә, бүләк бирүчегә үзегез алган бүләк хәтле яки артыграк итеп бирегез! Шиксез, Аллаһ һәрнәрсәне хисап кылучы. (Бүләкнең һәр мөэмин өчен мөмкин һәм лязем булганы сәлам бирү һәм кайтарудыр)»* [9]. Сәламгә җавап кайтару исә фарыз кифая гамәл санала. Бу фарызның шундый төре: аны җәмәгатьнең бер өлеше үтәсә, башкалар бу гамәлне эшләмәү җаваплылыгыннан котыла. Әгәр бу фарызны беркем дә үтәмәсә, аның җаваплылыгы (гөнаһы) бөтен җәмәгатькә төшә [10]. Исәнләшүнең сөннәт гамәл булуы татар мәкальләрендә дә искәртелә. Мәсәлән, *Сәүдәдә дуслык юк, сәламдә бурычлык юк* [11].

XIX гасырда татар халкының педагогик культурасын үстерүгә күп көч куйган галим, мәгърифәтче, педагог һәм язучы Каюм Насыйри үзенең «Китаб-әт-тәрбия» хезмәтендә әдәп-әхлак турында йөз унөч үгет-нәсихәт туплый. 106-107 нче тәрбияләрдә исәнләшү турында ул болай дип яза: «*Сәлам бирсәң, ишеттереп бир, сәлам алсаң, ишеттереп ал. Ягъни сәламне ишеттереп бирмәсәң, гүяки син сәлам бирмәдең, әгәр ишеттереп алмасаң, шулай ук сәламне алмаган кебек буладыр. Әгәр бер кеше дә булмаган бер өйгә барып керсәң дә, сәлам бирү тиеш»* [12, б. 30].

Төрки халыкларда, шул исәптән үзбәк халкында да, сәлам бирүнең төп кагыйдәләре, нигездә, охшаш. Кешеләр төрле формада, төрле ысуллар ярдәмендә исәнләшә, бер-берсенә хәерле иртә, хәерле көн, хезмәттә уңыш, саулык-сәламәтлек, иминлек тели.

Татар мәдәниятендә сәлам бирүнең төп кагыйдәләре шундый: ир кеше – хатын-кыз белән, яшьрәк кеше – өлкәннәр белән, хезмәткәр җитәкче белән беренче булып исәнләшергә тиеш. Ирләргә бер-берсе белән һәрвакыт кул биреп күрешергә киңәш ителә, ә хатын-кызга кул бирү ике якның да теләгенә бәйле. Исәнләшкәндә, уң кулыңны бирү – борынгы йола, аның мәгънәсе – кулыңда корал юк икәнне аңлату. Хәзерге вакытта кул биреп күрешү – яхшылык теләү, ихтирам итү билгесе. Ир кешене хатын-кыз белән таныштырганда, беренче булып хатын-кыз кул бирә. Бу кагыйдәне өлкән кешеләргә карата куллану да урынлы. Дөньяның күпчелек илендә, шул исәптән бездә дә, кияүдәге хатын-кызларның гына кулын үбү гадәткә кергән. Беренче булып яшьләр исәнләшә, ә ир-атлар хатын-кызларны сәламли. Әгәр ир-ат күпкә өлкәнрәк булса, хатын-кыз беренче булып сәламли. Бүлмәгә кергән кеше, ир-ат яки хатын-кыз булуга карамастан, кешеләр белән беренче исәнләшә, китүче – беренче булып калучылар белән саубуллаша. Бүлмәдә берничә кеше булганда, башта өй хуҗа белән, аннары башкалар белән исәнләшәләр.

Үзбәк мәдәниятендә дә кешенең яшенә бәйле исәнләшү, сабуллашу гыйбарәләре мөһим роль уйный. Үзбәк телендә дә сәламләү формулалары бар, аларны куллану түбәндәгеләргә бәйле: 1) адресат һәм сөйләшүче яшенә бәйле; 2) партнёрлар арасында дистанцияләр: чит, таныш, дус, туган; 3) партнёрларның социаль иерархиясе; 4) аралашу вәзгыяте (көнкүреш яки рәсми); 5) адресатның һәм сөйләшүченең җенесенә.

Исәнләшкәндә, кешеләр еш кына вербаль булмаган чаралар да куллана. Татарлар исәнләшү, хәл сорашу, сәламләү вакытында җиңелчә баш ия, кул селки. Сәламләү вакытында күзне йомарга ярамый. Исәнләшкәндә, кешене җылы караш белән сәламләү урынлы, усал яки артык җитди караш ташлаган очракта, әңгәмәдәшче уңайсыз хәлдә яки югалып калырга мөмкин һ.б.

Үзбәк халкында исәнләшүгә бәйле шулай ук берничә вербаль булмаган чара бар: гәүдәне гәүдәгә тидерү, кул биреп исәнләшү яисә кулдан үбү. Гадәттә, башта яшьрәк кешеләр олыларны, бигрәк тә, җәмгыятьтә югары урын алып торучы өлкәннәрне сәламлиләр. Яшьләр олы кешеләргә кул биреп исәнләшәләр, бу рәвешле исәнләшү дуслык, хөрмәт билгесе булып санала.

Очрашу вакытында, елмаеп, ике кул белән кул биреп күрешү гадәте популяр. Хатын-кызларга исә кулларын кысарга ярамый, бу дини яктан да тыелган. Гадәттә, ир-атлар, гәүдәне гәүдәгә тидереп исәнләшә. Бу «Мин сиңа хөрмәттәмен» дигән мәгънәне белдерә. Өлкән яшьтәге әби-бабайлар үзләренең оныклары белән, иркәләүнең бер билгесе буларак, күзләреннән, кулларыннан яки маңгайларыннан үбеп исәнләшәләр [8, б. 56].

Сәламләү процессы вакытында үзбәк халкында вербаль булмаган чаралардан, уң кулны күкрәккә яки ике учны бер-берсе өстенә күкрәккә куеп, нейтраль сәламләү формасы бар. Шулай ук, үзбәк ир-атлары ике кулны кендек өлешенә куеп, башны бераз ия төшеп, өлкән һәм хөрмәтле кеше белән очрашканда, кунакларны сәламләп, туй капкасы янында басып торганда, кайгы уртаклашканда, сәламләү формасын кулланалар.

Үзбәк халкына гына хас булган исәнләшүнең тагын бер үзенчәлеге – киленнең каената-каенанасына һәм ир ягындагы туганнарына сәлам бирүе. Килен кеше каената һәм каенанасына хөрмәт күрсәтеп, бөгелеп, башын аска иеп исәнләшә. Алар шул вакытта: *«Бахитли болиң!» («Бәхетле бул!»), «Узак яшәң!» («Озак яшә!»), «Ул ту!» («Ул тап!»)* дигән теләкләрен дә белдерәләр [8, б. 59].

Үзбәкләрдә өлкәннәргә карата ихтирамлы мөнәсәбәт көчле. Балаларны кечкенәдән юл бирергә, әти-әниләренә һәм өлкән яшьтәге чит кешеләргә карата хөрмәтле булырга өйрәтәләр. Мондый мөнәсәбәт телдә дә чагылыш тапкан. Өлкәннәрне сәламли торган *«Бардаммисиз?»* дигән аерым гыйбарә кулланалар.

Татар телендә *исән, сау, сәламәт, имин* сүзләренә нигезләнгән исәнләшү гыйбарәләре еш күзәтелә. Татар әдәби телендә саулык, сәламәтлек, тынычлык, иминлек мәгънәләрен белдергән сүзләр нигезендә ясалган сорау җөмләләр рәвешендә төзелгән исәнләшү гыйбарәләре бай синонимик ояны тәшкил итә.

Саумы сүзе нигезендә сәламләшү: *Сау* сүзенә *-мы* кисәкчәсе өстәлә, *Сау* сүзенә фигыльләр өстәлеп ясалган исәнләшү гыйбарәләре актив кулланыла.

Исән сүзе нигезендәге сәламләшү гыйбарәләре: *Исәнме(сез)* гыйбарәсе дә – шактый борынгы форма.

Исән сүзенә *-ме* кисәкчәсе өстәлергә, хәбәрлек кушымчасының II зат күплек саны, *Исән* сүзенә *йөр-, яшә-, тор-* фигыльләре ялганып ясала ала.

Исән-сау парлы сүзе белән сәламләшү: сорау кисәкчәсе *исән-сау* парлы сүзенең һәр компонентына ялгана ала, шулай ук гына кисәкчәсе (Исән-сау гынамы?) һ.б.

Таза-сау парлы сүзе нигезендә ясалган сәламләшү гыйбарәләре: бу сүз *исән-сау* сүзе кебек үк төрләнешләргә кереп, сәламләшүдә файдаланыла. Парлы сүзнең компонентлары урыннарын алыштыра ала: *саулык-тазалык*.

Имин сүзе нигезендә сәламләшү күзәтелә: гарәп теленнән кергән ул «куркынычсыз», «ышанычлы», «тыныч» мәгънәләрен белдерә [13, б. 159]. Бу сүз үзебезнең *исән* кебек үк төрләнешләргә кереп, сәламләшүдә файдаланыла, ләкин аңа караганда пассиврак кулланыла. ***Имин** генә яшисезме?* ***Иминлекме** сездә?*

Сәламәт сүзе ярдәмендә исәнләшү күзәтелә: Аның *Сәламәтлекме? Сәламәтләрме?* вариантлары да бар. Гарәп теленнән кергән бу сүз *сәлам* сүзе белән тамырдаш, аның кебек үк *«иминлек», «куркынычсызлык», «исәнлек, саулык»* мәгънәләрен белдерә [13, б. 519].

Сау-сәламәт парлы сүзе: Бу сүз *исән-сау* сүзе кебек үк төрләнешләргә кереп, сәламләшүдә файдаланыла: *Сау**мы**-сәламәт**ме**?*

Ни хәл гыйбарәсе белән исәнләшү: *Хәл* сүзе гарәп телендәге *халь* сүзеннән үзгәреп кергән. Бу сүз гарәп телендә «торыш», «көч», «куәт» мәгънәләрен аңлата [13, б. 647]. *Ни* сорау алмашлыгы белән татар телендә халыкчан сәламләшү гыйбарәсенең үрнәге. Борынгы телдә бу сорау алмашлыгы *нә* булып әйтелгән: ***Нә халь,*** *нә хәбәрләр? Сәламәтлекму?* [14, б. 62].

Ничек сорау алмашлыгы һәм *тормыш, эш, кәеф* сүзләреннән ясалган хәл сорау гыйбарәләре бар: ***Ничек** соң **тормышың?*** ***Ничек кәефең?***.

Кәеф сүзе гарәп телендә «күңел торышы», «күңел хушлыгы», «саулык, сәламәтлек» мәгънәләрен белдерә [13, б. 222]. Бу сүз катнашкан исәнләшү гыйбарәләре шулай ук еш күзәтелә. Бу гыйбарәләрнең формалары *ничек* алмашлыгының *тормыш, эш* исемнәре белән килгәне кебек үк була: ***Кәефләрең ничек**?*

Хәл сүзе белән килгән *ничек* алмашлыгы: *Хәл* сүзенә тартым яки күплек сан кушымчалары ялганган булырга мөмкин: ***Хәлең ничек**?*

Хәл-әхвәл(ләр) ничек?: Хәл сүзе белән *әхвәл* сүзе, ягъни *хәл* сүзенең күплеге [13, б. 750] парлы сүз тәшкил итеп, *ничек, ничегрәк* сорау алмашлыклары белән сәламләшү гыйбарәсе буларак кулланыла: ***Хәл-әхвәлләр ничегрәк**?* Бу гыйбарә дә компонентларын алыштыра ала: *хәл-әхвәлләр ничек, ничек хәл-әхвәлләр?*

Сәламләшү гыйбарәләре сорау җөмлә нигезендә дә ясала ала. Бу очракта сәламләшү дә, хәл сорау да берьюлы башкарыла. Аның тагын төп компоненты хикәя фигыль булган түбәндәге төрләре бар: *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сың / -сең?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сың / -сең + соң?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сыз / -сез?; *ничек* + (йөри, тора, яши, кайта, ята) + -сыз / -сез + соң? һ.б.

Соңгы елларда *Как идут дела* гыйбарәсен хәтерләткән сәламләшү еш кулланыла. Монда *эш(ләр)* сүзе (исеме) түбәндәге формалар белән кушыла: …-ең + барамы; …-ең + барамы + соң; …-егез / -ыгыз + барамы; …-егез / -ыгыз + барамы + соң; …-ләр / -лар + ничек + бара; …-ләр / -лар + ничек + бара + соң; …-ләр / -лар + -ең / -ың + ничек + бара; …-ләр / -лар + -ең / -ың + ничек + бара + соң; …-ләр / -лар + -егез / -ыгыз + ничек + бара; …-ләр / -лар + -егез / -ыгыз + ничек + бара + соң?

Татар телендә исәнләшүнең пассиврак формалары да кулланылырга мөмкин. Мәсәлән, *хәлләр әйбәтме, хәлләр яхшымы* гыйбарәләре дә кулланыла.

Шулай ук *Кәеф әйбәтме, тормышлар яхшымы* тибындагы гыйбарәләр белән хәл сорашу да бар. *Арумы* сүзе белән исәнләшү күбрәк керәшен татарларында очрый.

Ару сүзе, Р. Әхмәтьянов әйткәнчә, «чистый», «здоровый» мәгънәләрен белдерә, ул мари, удмурт, чуваш телләрендә дә бар. Чыгышы ягыннан борынгы төрки *арыг* «чистартылган» дигән сүзгә барып тоташа [15, б. 20]. Шуңа күрә ул мөселман татарлары арасында да очрый, ләкин сирәк файдаланыла.

Шул рәвешчә, татар әдәби телендә исәнләшү гыйбарәләренең сорау җөмләләр нигезендә барлыкка килгәннәре күпчелекне тәшкил итә: *саумы, сау торасыңмы, исәнме, исән генә йөрисезме, исәнме-саумы, таза-сау*

гына йөрисеңме, имин-аман торасызмы, сәламәтме, ни хәлләрдә яшисез, эшләр ничек бара, кәефләр ничек, ничек торасыз, хәлләр әйбәтме, арумы, ару ятасызмы һ.б.

Сорау җөмләләргә нигезләнгән исәнләшү гыйбарәләренең ымлык функциясен үтәү очраклары күзәтелә: *исәнмесез, нихәл, саумы* һ.б. Ымлык функциясендәге бу гыйбарәләр узып баручыга игътибар күрсәтү билгесе булып кына йөриләр. Аларның күбесе сорау-кызыксыну модальлеген саклый һәм, әңгәмәдәш белән кызыксынуны, аңа зуррак игътибар күрсәтүне белдереп, якын итеп хөрмәт итү билгесе буларак әйтелә.

«Ассалому алайкум!» үзбәк телендә әдәби нейтраль исәнләшү гыйбарәсе булып тора. Бу гыйбарәгә җавап итеп *«Валайкум салом!»* гыйбарәсе кулланыла. Совет власте урнашканчы сәламләү гыйбарәсе үзбәкләрдә дә, татарларда да *«Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ», «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу баракотух»* булган һәм сәлам кайтару формасы *«Валайкум ассалом!», «Валайкумусссалом ва раҳматуллоҳу ва баракотуҳ!»* булган. Бүгенге көндә әлеге гыйбарәләрне дин әһелләре генә актив куллана.

«Ассалом» исәнләшү гыйбарәсенең кече яшьтәге яисә туганнарга карата кулланыла торган түбәндәге вариантлары бар: *«Салом!»* (яшьләр арасында), *«Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ!» (өлкән яшьтәге кешеләргә карата)* һәм *«Саломатмисизлар!»* (берничә өлкән яшьтәге кешегә карата). Әдәплелек тел күрсәткече булып «сиз» кушымчасы тора, һәм ул икенче затка карата барлык этикет мөрәҗәгатьләрдә дә кулланыла.

Сәламләү гыйбарәсен сайлау аралашуда катнашучыларның таныш яки таныш булмавына бәйле. Әгәр алар таныш түгел икән, сәламләү, нигездә, адресатның яшенә бәйле: яшьтәшкә яки өлкән яшьтәге кешеләргә *«Ассалому алайкум!»* (ир-атка), *«Салометсизми*!» сәламләү сүзләре белән мөрәҗәгать итәләр, ә кече яшьтәге әңгәмәдәшләргә *«Салометсинми!»* йә «*Салом*!» дип әйтәләр.

Әгәр дә аралашу очрагында катнашучылар таныш икән, дуслар танышлар, туганнар бер-берсен *«Салом!» («Сәлам»!, «Исәнме!»), «Ҳелло!». «Привет!», «Салют!», «Қалай?», «Михдай!», «Гап йўқ», «Ништяк»* дип сәламлиләр.

Сәламләү формулаларын куллану шулай ук көнкүреш яки рәсми аралашуга бәйле. Рәсми сәламләү, кагыйдә буларак, аралашуның ритуаль элементы булып тора. *«Ассалом, ханымлар билан жаноблар!» («Исәнмесез, ханымнар һәм әфәнделәр!»)* кебек сәламләү формалары рәсми аралашу шартларында кулланыла.

Сәламләү гыйбарәсен сайлау әңгәмәдә катнашучы кешеләрнең җенесенә дә бәйле: *«Ассалому алайкум!»* дип, ир-атлар гына сәламли, һәм ир-атлар гына бу сәламне кабул итеп, *«Валайкум ассалом!»* дип җавап кайтара. *«Яхшимисиз?» («Яхшымысыз?»)* дип сәламләгән вакытта ир-атлар бер-берләренең кулларын кыса. Хатын-кызлар исә бер-берсен *«Омонмисиз?»* дип сәламли.

Ир белән хатын бер-берсеннән еракта булса, бер-берсен *«Тинч ўтирибсизлармиʔ»* дип сәламлиләр.

Үзбәк теле гыйбарәләрендә сәламләү әңгәмәдәшнең сәламәтлеге турында да сорау булып тора. *«Саломатмисизлармиʔ» («Исәнмесез, сез сәламәтме?»), «Саломатмисин?» («Исәнме, син сәламәтме?»), «Яхшимисиз?» («Исәнмесез, ничек хәлләр?»), «Сау-саломатсизми?« «(Исән-саулармы, ничек яшисез?»)* сүзләренең нигезендә *салом (сәламәт, имин), сау (сәламәт)* кебек исәнлекне, сәламәтлекне белдергән сүзләр ята. Шул ук вакытта үзбәк лингвомәдәниятендә адресатның сәламәтле-геннән тыш, аның туганнары, якын кешеләренең сәламәтлеге турында да сорашу, белешү кабул ителә, шул ук вакытта мондый сәламгә ягымлы җавабы *«Яхши», «Алҳамдуллуоҳ», «Худога шукур!», «Шукур», «Раҳмат», «Яхши» («Яхшы, рәхмәт»), «Гап йўқ»* була [16, б. 27].

Үзбәк телендә шулай ук «*Хайрли тонг!» («Хәерле иртә!»), «Хайрли кун!» («Хәерле көн!»), «Хайрли кеч!» («Хәерле кич»), «Хайрли тун!» («Хәерле төн»)* кебек сәламләү формулалары да бар. Аларны куллану адресатка карата ихтирамлы мөнәсәбәтне ассызыклый, мондый сәламләү сүзләрен хезмәттәшләр арасында ишетергә мөмкин, җитәкче хезмәткәрләре белән әнә шулай исәнләшергә мөмкин, өстәвенә, хезмәткәрләр дә шулай җавап кайтаралар.

Нәтиҗә

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар һәм үзбәк халкының аралашу мәдәниятендә сәлам бирүнең төп кагыйдәләре, нигездә, охшаш. Сәламләү гыйбарәләре арасында зур урынны

сорау җөмләләр алып тора. Очрашкан вакытта кешенең сәламәтлеге, тормыш-көнкүреше турында сораулар бирелә: «Исәнлек, саулыкмы?», «Исән-сау гына йөрисезме?» һ.б.

Кеше тормышында гадәти күренеш буларак, кешеләр төрле формада, төрле ысуллар ярдәмендә исәнләшә, бер-берсенә хәерле иртә, хәерле көн, хезмәттә уңыш, саулык-сәламәтлек, иминлек телиләр. Үзбәк телендә дә исәнләшү, сәлам бирү шулай ук хәл, исәнлек-саулык сорашу, кунакка чакыру гыйбарәләре белән үрелеп бара. Шул ук вакытта үзбәк лингвомәдәниятендә дә адресатның сәламәтлегеннән тыш, аның туганнары, якын кешеләренең сәламәтлеге турында да сорашу, белешү кабул ителә.

Татар һәм үзбәк халкының аралашу мәдәниятендә исәнләшү, сәлам бирү сөйләм актына бәйле күп төрле гыйбарәләр кулланыла. Исәнләшү, сәлам бирү сөйләм берәмлекләре еш кына хәл, исәнлек-саулык сорашу, өндәү, кунакка чакыру гыйбарәләре белән үрелеп бара.

Татар телендә **хәл сорау гыйбарәләре** бай синонимик ояны тәшкил итә: *саумы, исәнме, исәнлек-саулыкмы, таза-саумы, ни хәлләр, ни хәл, кәефләр ничек* һ.б.

Яхшы теләк белдереп исәнләшү – татар һәм үзбәк халкының яраткан исәнләшү үзенчәлеге. Гарәп телендәге «*әссәламегаләйкүм*» белән «*вәгаләйкемәссәлам*» кебек үзара сәламләшү гыйбарәләре безнең татар теленә озак еллар аша, татар халкы мөселманлыкка күчкән чордан килә. Көнкүрештә, әңгәмәдәшләр бер-берсе белән яхшы таныш вакытта сүзне «*Сәлам*» дип башларга мөмкин.

«Привет», «салют» кебек рус-Европа алынмалары белән исәнләшү сирәк күзәтелә. Яхшы теләк белдереп сәламләү гыйбарәләре вакыт аралыгына, тәүлек вакытына да бәйле булырга мөмкин.

Озак очрашмый торган кешеләр бер-берсе белән шатланып, «*Сине күрергә шатмын!», «Менә нинди очрашу», «Нинди көтелмәгән хәл!», «Менә шулай очрашу!», «Мин кемне күрәм!», «Нинди язмышлар ташлады?», «Күрешмәгәнгә биш былтыр!»* дип тә исәнләшергә мөмкин. Мунчадан чыккан кешеләрне: *«Җиңел пар белән!»* дип сәламләү гадәте бар.

Үзбәк телендә дә исәнләшү, сәлам бирү сүзләре киң таралган: *«Саломатмисизлармиʔ» («Исәнмесез, сез сәламәтме?»), «Саломатмисин?» («Исәнме, син сәламәтме?»), «Яхшимисиз?» («Исәнмесез, ничек хәлләр?»), «Сау-саломатсизми?» («Исән-саулармы, ничек яшисез?»)* һ.б.

Вакыт аралыгына, тәүлек вакытына бәйле яхшы теләк белдереп исәнләшү гыйбарәләре казах теленә дә хас: «*Хайрли тонг!» («Хәерле иртә!»), «Хайрли кун!» («Хәерле көн!»), «Хайрли кеч!» («Хәерле кич»), «Хайрли тун!» («Хәерле төн!»)*.

Тикшеренүләрдән күренгәнчә, исәнләшү төрле вербаль булмаган чаралар, хәрәкәтләр белән үрелеп бара. Исәнләшкәндә, татарлар баш ию, кул сузу, кул кысу кебек хәрәкәтләр куллана.

Исәнләшү гыйбарәләре семантик яктан хәл сорау һәм яхшы теләк белдерү мәгънәләрен белдерә. Бу мәгънәләр исәнләшү, сәламләшү гыйбарәләренең нигезендә ята. Моннан тыш, исәнләшү сөйләм акты мөрәҗәгать итү, танышу, исәнлек, саулык, хәл сорашу, чакыру, кунакчыллык күрсәтү кебек башка сөйләм актлары белән бәйләнә.

Татар һәм үзбәк лингвомәдәниятендә исәнләшү актының коммуникатив-прагматив калыпларын да билгеләргә мөмкин: исәнләшү + мөрәҗәгать итү; исәнләшү + танышу; исәнләшү + исәнлек-саулык, хәл-әхвәл сорашу; исәнләшү + чакыру, кунакчыллык күрсәтү; сәламләү + тәкъдим итү; исәнләшү + котлау, теләк; исәнләшү + рөхсәт сорау; исәнләшү + сорау бирү; исәнләшү + рәхмәт белдерү; исәнләшү + үтенеч; исәнләшү + дога кылу.

Кардәш халыкларның этикет гыйбарәләрен чагыштырып өйрәнү – бүгенге коммуникатив лингвистикада әйдәп баручы юнәлешләрнең берсе. Тикшеренүләр бу милләтләрнең аралашуындагы уртак һәм аермалы якларны билгеләргә, сөйләм теле формалашудагы үзенчәлекләрне табарга ярдәм итә. Бу төр эзләнүләр әле башланып кына килә, киләчәктә алар күп телләр материалында башкарылыр дип уйлыйбыз.

Тикшеренү эше ФПСП-2/24 темасы кысаларында башкарылды.

Әдәбият

1. Шәйхиева Г.М. Сүзьясалышы һәм сөйләм әдәбе // Проблемы словообразования в тюркских языках. Казан: Фикер, 2002. Б. 319–323.

2. Сафиуллина Ф.С., Фатхуллова К.С. Татарский речевой этикет // Татарский язык: Интенсивный курс. Казань: Хәтер, 1999. 37 с.

3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцова. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 413.

4. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. М.: Русский язык, 1997. 128 с.

5. Абдуллин А.А. Этические выражения в современном татарском литературном языке: дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2006. 200 с.

6. Муминова А. А. Узбекский речевой этикет: сен (ты), сиз (вы, вы) // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2015. №3. С. 34–40.

7. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. Тошкент: Ўзбекистон, 1992. 128 с.

8. Ҳожиева Ҳ.Я. Ўзбек тилида ҳурмат майдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти: Филол. фан. номз. ... дисс. Самарқанд, 2001. 168 с.

9. «Ниса (Хатыннар)» сүрәсе, 86 нчы аять – http://dumrt.ru/articles/mm-islam/mm-islam_5141.html

10. https://tt.wikipedia.org/wiki

11. https://abishevaalena.ru/?page_id=488

12. Насыйри К. Китаб-эт-тәрбия. Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. 144 б.

13. Мәхмүтов М.И., Хәмзин К.З., Сәйфуллин Г.Ш. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге (татар әдәбиятында кулланылган гарәп һәм фарсы сүзләре) 2 т. Казан: Иман, 1993. 786 б.

14. Бигиев З. Зур гөнаһлар. Казан: Тат. кит. нәшр., 1991. 228 б.

15. Әхмәтьянов Р. Р. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 272 б.

16. Тоирова Г. И. Нутқий мулоқотнинг прагматик таҳлилида система тушунчаси // Филология масалалари. – Тошкент: ЎзДЖТИ, 2009. № 1. Б. 26–31.

КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИВЕТСТВЕННЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В ТАТАРСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Фируза Рамзилевна Сибгаева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
FiruzaRS@mail.ru.

Гули Ибрагимовна Тоирова,
Бухарский государственный университет,
Узбекистан, 200114, г. Бухара, ул. М. Икбола, д. 11,
tugulijon@mail.ru.

Данная работа выполнена в русле теории коммуникативной лингвистики с учетом положений теории межкультурной коммуникации. Объектом данного исследования выступают речевые этикетные выражения приветствия на двух языках: татарском и узбекском. Предметом исследования являются прагмалингвистические особенности нормативной вежливости в указанных лингвокультурах. В статье представлены итоги сравнительно-сопоставительного анализа приветственных выражений в татарском и узбекском языках. В ходе исследования выявлены языковые, речевые, коммуникативные различия и сходства, особенности национального сознания, раскрыты особенности структуры этих языков. Статья имеет практическую направленность. В ходе исследования применялись методы и приемы наблюдения, сравнения, компонентного анализа.

Ключевые слова: татарский язык, узбекский язык, культура диалога, культура общения, лингвокультурология

Исследование выполнено в рамках темы ФПСП-2/24.